

Манастир Тврдош

На обали ријеке Требишњице, пет километара низводно од Требиња, налази се манастир Тврдош, посвећен Успењу пресвете Богородице. По народном предању, које је записано у тврдошком *Поменику* (XVII вијек), манастир је подигнут у IV вијеку и задужбина је цара Константина и његове мајке Јелене а обнова манастира се веже за краља Милутина (1282–1321). Приликом археолошких истраживања која је водио археолог Ђорђе Јанковић (1996–1997) у манастирској цркви су откривени остаци темеља раније богомоље која је историјски лоцирана у период од IV до VI вијека. Темељи ове ранохришћанске богомоље су видљиви и данас кроз стаклене плоче у поду цркве.

Први писани податак о манастиру Тврдош, тј. о *Требињском манастиру*, налазимо у *Октоиху* из 1509. године. Ову књигу је преписао Марко Требињац, по налогу епископа Висариона при архиепископу Јовану (милешевском), који се помињу и као обновитељи манастира.

О манастиру говоре и два сачувана уговора из Дубровачког архива. Један од тих уговора је из 1501. године, када је Марко Требињац отишао на учење сликања код сликара Матка Миловића у Дубровник. До тада су грађевински радови на обнови цркве били завршени. Други је из 1510. године, када је уговорено са Вицом Ловровим из Дубровника да живопише цркву. Резултат тих уговора су фреске у храму манастира Тврдош. У живописању цркве из 1510. године сигурно је учествовао и јеромонах Марко Требињац, који је око 1525. године наслиједио митрополита Висариона. Ова обнова манастира је услиједила највјероватније након турског заузимања Требиња 1466. године, када је манастир страдао. Заузимањем Херцег Новог 1482. године цијела Херцеговина је пала под османлијску окупацију.

Јован Милешевац је 1524. године преписао један *Минеј* у Требињском манастиру, а године 1562. јеромонах Симеон је манастиру приложио књигу. Годину дана касније јеромонах Симеон је у Милешеви преписао књигу коју је дао на увезивање јеромонаху Теофилу а потом приложио требињском манастиру. Симеон је (1577. године) даровао манастиру и *Четверојеванђеље*, оковано сребром.

Почетком XVII вијека манастир Тврдош је имао велико имање. Херцеговачки митрополит Силвестер је 1602. године даровао манастиру један *Законик* а 1615. године је набављен сребрни кивот у облику храма са три велике куполе. Године 1622. хиландарски игуман Иларион је поклатио манастиру књигу *Лествица*. Манастир је, 1634. године, дарован сребрним крстом. Тих година (1630–1635) у манастиру Тврдош се замоносио Стојан Јовановић и добио монашко име Василије. То је наш свети Василије Тврдошки и Острошки Чудотворац. Неколико година касније, 1638. године, Василије је постао епископ требињски. Херцеговачки кнез Лука Владиславић, отац грофа Саве Владиславића, 1639. године даровао је младом епископу Василију *Летопис Јована Зонаре*.

Од 1646. године манастир је почео да добија сталну помоћ утровлашког војводе Јована Басарабе, који је манастиру 1652. године поклатио *Јеванђеље*. У Београду је 1659. године за манастир израђена једна веома лијепа плаштаница.

Манастир Тврдош је оштећен приликом великог земљотреса који је задесио Дубровник и околину 6. априла 1667. године. Тада је оштећена купола на цркви и манастирске зграде. Из тежње за слободом, манастирско братство се, у вријеме ратовања “Светог савеза” против Турске (1684–1699), активно укључило у борбу на страни Млетака. Раздражени овим, Турци заузимају Тврдош 1693.

године а игуман Теофил Радуловић са 34 калуђера прелази у манастир Савина код Херцег Новог, који је био под млетачком влашћу.

Тада су у манастир Савина пренесене драгоцености манастира Тврдош (царске двери, иконе, рукописне књиге, кивот требињски, плаштаница...). Један број монаха се склонио у Дужи, метох манастира Тврдош, гдје су ускоро подигли манастир. Наредне године Млечани су борбом преотели манастир од Турака али не задуго, јер те исте године (1694) морали су га напустити. Манастир, који је био добра утврда, Млечани су у повлачењу потпуно уништили како се не би Турци у њему поново утврдили. Тврдош је претворен у рушевину. О том страдању манастира Тврдош постоји и народна пјесма „Разарање манастира Тврдош“. Један број монаха се 1696. године, из Дужи, вратио у манастир Тврдош. Манастир је потпуно опустео 1708. године.

Почетком XVIII вијека било је покушаја да се манастир обнови. Тако је митрополит херцеговачки Нектарије Зотовић (1701) добио препоруку од славонског епископа Стефана Љубибратића да може прикупљати помоћ за обнову манастира у Хрватској и Угарској. По препоруци славонског епископа, ради прикупљања помоћи и прилога, митрополит Нектарије је ишао у Букурешт, код војводе Јона Константина Басарабе. Прилози прикупљени на овим путовањима нису били довољни за обнову манастира.

Требињски калуђери су обновили малу цркву а 1777. године започели изградњу велике цркве, у манастиру Савина, која је посвећена Успењу Богородице – као што је и тврдошка. Тврдош је био у рушевинама више од два вијека. Никола Руњевац, имућни Требињац, обновио је цркву и стари конак (1924–1926).

Тврдош је од средине XX вијека био напуштен до 1989. године, када из манастира Острог долази монах Георгије (Мирковић) с намјером да обнови монашки живот. У манастиру Тврдош се

упокојио 1992. године. Почетком грађанског рата у Босни и Херцеговини (1992–1995), сједиште епископа захумско-херцеговачког и приморског је пренесено из Мостара у манастир Тврдош. Доласком епископа Атанасија (Јевтића) почела је обнова манастира, која траје до данас. Обновљена је црква, изграђени нови конаци, засађени виногради... Од 1999. епископ захумско-херцеговачки и приморски је епископ Григорије (Дурић).

У манастирској цркви се налази дио моштију (рука) непознатог светитеља. Мошти су, претпоставља се, Јелене Анжујске (1213–1314), мајке краља Милутина. Према једном запису који се чува у манастиру Савина, ова рука се раније налазила у манастиру Тврдош а пренесена је 1992. године из манастира Дужи. Поред руке, у цркви се налазе и дијелови моштију мученика са Превлаке и дио моштију светог Јоасафа, оснивача манастира Велики Метеори у Грчкој. Живопис у цркви је новијег датума, рађен 1999. и 2004. године. Олтар и наос су осликала двојица младих иконописаца из Београда који су у то вријеме били студенти Академије за умјетност и конзервацију Српске православне цркве у Београду: Александар Живадиновић и Дарко Милојевић. Припрату је осликао ђакон Никола Лубардић. Иконостас у цркви је поклон Грчке Православне Цркве.

Монаси манастира са игуманом јеромонахом Савом (Мирићем) преузели су бригу о старим виноградима и уз помоћ прилога посадили нове засаде аутохтоним херцеговачким сортама. Тврдошко црно или вранац, чуван у храстовим бачвама старог манастирског подрума (XVI вијек), једно је од најбољих, у класи врхунских црних вина, на овим просторима. У манастиру се, поред вина, прави и мед. Три пута годишње излази саборник епархије захумско-херцеговачке и приморске – *Видослов*, који је 1993. године покренуо епископ Атанасије. Манастир Тврдош данас представља духовни центар древне Светосавске епархије Хумске, која постоји од 1219. године.

▲ ВАНЕСЕЊЕ ГОСПОДЊЕ / ASCENSION OF CHRIST

▲ АКАТИСТ ПРЕСВЕТОЈ БОГОРОДИЦИ / AKATHIST TO THE MOST HOLY THEOTOKOS

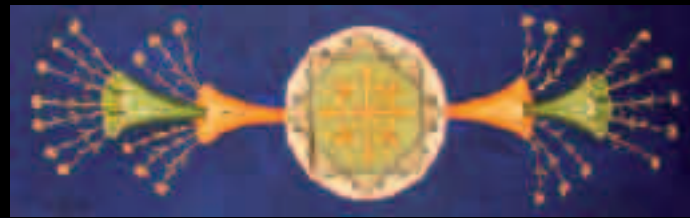

▲ СВЕТИ ВУКАШИН КЛЕПАЧКИ
SAINT VUKAŠIN KLEPAČKI

▲ СВЕТА МИЛИЦА
SAINT MILICA

▼ ОРНАМЕНТ / ORNAMENT

▲ АКАТИСТ ПРЕСВЕТОЈ БОГОРОДИЦИ, ДЕТАЉ
AKATHIST TO THE MOST HOLY THEOTOKOS, A DETAIL

▲ БЈЕКСТВО У ЕГИПАТ
ESCAPE TO EGYPT

The Tvrdoš Monastery

The Tvrdoš monastery lies on the bank of the Trebišnjica river, five kilometers downstream from Trebinje. It is dedicated to the Dormition of the Most Holy Theotokos^{*}. According to legends recorded in *The Pomenik of Tvrdoš*^{**} (from the 17th century), it was founded in the 4th century by King Constantine and his mother Helena. It was allegedly reconstructed by King Milutin (1282-1321). During the archeological excavations led by Đorđe Janković (1996-1997), the foundations of an early-Christian place of worship (from the period between the 4th and 6th centuries) were found in the monastic church. They can be seen through the glass floor in the church.

The first written record about Tvrdoš, i.e. the monastery of Trebinje, is in the *Octoechos* from 1509 transcribed by Marko Trebinjac at the request of Bishop Visarion and under the supervision of Archbishop Jovan (from monastery the of Mileševo); the latter two are mentioned as the organizers of monastery reconstruction.

The monastery is also mentioned in two existing contracts kept in the Archives of Dubrovnik. One of them dates from 1501, when Marko Trebinjac went to study painting from master Matko Milović in Dubrovnik. The church reconstruction had ended by then. The other contract dates from 1510, when Vice Lovrov from Dubrovnik was hired to paint the church. That was when frescoes in the Tvrdoš church were executed. Hieromonk Marko Trebinjac certainly took part in the painting process; around 1525 he succeeded Metropolitan Visarion.

---

* Theotokos is a Greek term which means “God-bearer”. It seems to be the preferred term when translating Orthodox texts to English, because it subtly stresses the difference between the Catholic term Virgin (Mary) and the Orthodox Mother of God, or Theotokos.

** *Pomenik* is a reference to the names of those for whom monks or priests pray.

The monastery reconstruction was probably carried out after the Turks had devastated it during the occupation of Trebinje in 1466. When Herceg Novi was occupied, too, the whole of Herzegovina fell under the Ottoman rule.

In 1524 Jovan Mileševac transcribed a Menaion at the monastery in Trebinje, and in 1562 hieromonk Simeon donated a book. A year later, hieromonk Simeon transcribed a book in Mileševa, had it bound by hieromonk Teofil and finally donated it to the monastery in Trebinje. In 1577 Simeon donated a silver - plated Tetraevangelion to the monastery.

In the early 17th century Tvrdoš had a large property. The Metropolitan of Herzegovina Silvester donated a Nomocanon to the monastery in 1602, and in 1615 a silver reliquary in the shape of the church with three big domes was obtained. In 1622 the hegumen of Chilandar Ilarion presented the monastery with the book *Lestvica* (Ladder). In 1634 a silver cross was obtained as a gift, too. In that period (between 1630 and 1635) Stojan Jovanović entered the monastic order at Tvrdoš and got the monastic name of Vasilije (Basil). He was later known as Saint Vasilije the Wonderworker of Tvrdoš and Ostrog. Several years later, in 1638, Vasilije became the Bishop of Trebinje. In 1639 the Duke of Herzegovina Luka Vladislavić (the father of Count Sava Vladislavić) presented young Bishop Vasilije with a Chronicle of Jovan Zonara.

From 1646 the monastery received regular financial assistance from the Hungaro-Vlach Duke Jovan Basaraba, who donated a Gospel to the monastery in 1652. In 1659 a beautiful epitaphios was made in Belgrade for the monastery. The Tvrdoš monastery was damaged in the great earthquake in the region of Dubrovnik on April 6, 1667. The church dome and other monastic buildings were damaged. Seeking freedom, the monastic order actively joined the Venetians during the war between the “Holy Alliance” and Turkey (1684-1699). Enraged,

the Turks occupied Tvrdoš in 1693 and hegumen Teofil Radulović and 34 monks moved to the Savina monastery near Herceg Novi, which was under the rule of Venice.

That was when the valuables from Tvrdoš were transferred to Savina (the Royal Door, icons, handwritten books, the reliquary of Trebinje, the epitaphios, etc.) Some monks took shelter in Duži, the metochion of Tvrdoš, where they soon built a monastery. The following year, Venetians fought for the monastery and took it over from the Turks, but not for long, because they had to flee in the same year (1694). The monastery served as a good fortress, and the Venetians utterly destroyed it during the withdrawal so that the Turks could not use it again. Tvrdoš was a ruin. There is even a folk song which bears witness to “The Destruction of the Tvrdoš Monastery”. Several monks from Duži went back to Tvrdoš in 1696, but it was completely deserted in 1708.

In the early 18th century there were several attempts to rebuild it. Thus, in 1701 the Metropolitan of Herzegovina Nektarije Zotović collected donations for the reconstruction of monasteries in Croatia and Hungary with a recommendation from the Bishop of Slavonia Stefan Ljubibratić. Therefore, Metropolitan Nektarije went to seek help and donations from Duke Jon Constantin Basaraba in Bucharest. However, his financial assistance was not enough.

Monks from Trebinje renewed the small church and in 1777 they commenced the construction of a bigger one at the Savina monastery, dedicated to the Dormition of the Theotokos, in imitation of the church at Tvrdoš. Tvrdoš remained in ruins for more than two centuries. Nikola Runjevac, a wealthy man from Trebinje, rebuilt the church and the old refectory between 1924 and 1926. Tvrdoš was deserted from the mid-20th century to 1989, when monk Georgije (Mirković) moved to it from the Ostrog monastery with the intention of rekindling the

monastic life. That was where he died in 1992. At the beginning of the civil war in Bosnia and Herzegovina (1992-1995) the seat of the Bishop of Zahum-Herzegovina and the Coastlands was transferred from Mostar to Tvrdoš. The monastery has been reconstructed since the arrival of Bishop Atanasije (Jevtić). The church has been renewed, refectories built, and vineyards planted. Since 1999 the Bishop of Zahum-Herzegovina and the Coastlands has been Grigorije (Durić).

The relics (a hand) of an unknown saint are treasured in the monastic church. They are attributed to Helen d'Anjou (1213-1314), King Milutin's mother. A record kept at the Savina monastery claims that the hand was returned to Tvrdoš from the Duži monastery. Besides the hand, there are relics of Martyr Prevlaka and relics of Saint Joasaf, the founder of the Great Meteori monastery in Greece. The church paintings are of a later date – they were executed between 1999 and 2004. The sanctuary and the nave were painted by two young iconographers from Belgrade – Aleksandar Živadinović and Darko Milojević – who at the time studied at the Academy for Art Conservation at the Serbian Orthodox Church in Belgrade. The narthex was painted by deacon Nikola Lubardić, and the iconostasis was donated by the Greek Orthodox Church.

The monastic order and hegumen (hieromonk) Savo (Mirić) have taken care of old vineyards and planted new sorts autochthonous to Herzegovina with the help of donations. The red wine from Tvrdoš, also called Vranac, which is kept in oak barrels in the old monastic basement (from the 16th century) is a first-class red wine, one of the best in the region. Apart from the wine, the monks also make honey. Furthermore, three times a year they issue Vidoslov, the synodicon of the Diocese of Zahum-Herzegovina and the Coastlands), founded by Bishop Atanasije in 1993. Today, Tvrdoš is the ecclesiastical center of the ancient Diocese of Hum founded by Saint Sava, which has existed since 1219.

ВИНСКИ ПОДРУМ / WINE CELLAR